

Empremtes arqueològiques de l'espai rural de Medina Daniya (s. XI-XIII) i de la Vila cristiana de Dénia (s. XIII-XIV)

VICENT MARTÍ LA PEÑA*

El terme municipal de Dénia per la seua riquesa i extensió ha de ser estudiat en la seua totalitat. Però pel que respecta al món medieval, només s'ha estudiat la seua Medina, el Raval i el seu Castell. Aquest estudi aspira a localitzar i recollir l'evidència dels rafals i les alqueries disperses que s'assentaven al pla costaner del terme rural de Dénia i els seus voltants, més enllà dels murs de la medina o la vila, per aconseguir traçar un nou mapa del poblament medieval de la zona i mantenir viu aquest patrimoni tan sotmès a canvis i transformacions constants pels processos d'urbanització actuals.

Paraules clau: Dénia; Daniya; alqueria; rafal; poblament rural.

El término municipal de Dénia, por su riqueza y extensión ha de ser estudiado en su totalidad. Pero por lo que respecta al mundo medieval solo se ha estudiado su Medina, su Arrabal y su Castillo. El presente estudio aspira a localizar y recoger la evidencia de los rafales y alquerías dispersas que se situaban en la costa del término rural de Dénia y sus alrededores, más allá de los muros de la medina o de la villa, para conseguir trazar un nuevo mapa de poblamiento medieval de la zona y para mantener vivo este patrimonio tan sometido a cambios y transformaciones constantes por los procesos de urbanización actuales.

Palabras clave: Dénia; Daniya; alquería; rafal; poblamiento rural.

Archaeological vestiges of the rural area of Madinat Daniya (11th –13th century) and the Christian Villa of Denia (13th -14th century)

Due to its extension and archaeological wealth, Denia's municipal area needs to be studied as a whole. Medieval Islamic studies have always been focused on the Medina, the suburbs and the castle. This paper attempts to locate the scattered rafals and alquerias (hamlets) placed on the coastline of the rural area of Denia and its surroundings, beyond the walls of the Medina or the Villa, in order to enable the drawing up of a map regarding the medieval peopling of the area which will help to keep this heritage alive. A heritage exposed to constant transformations because of the current urbanisation processes.

Key words: Denia; Daniya; Muslim hamlets; Rafal; Rural peopling.

1. INTRODUCCIÓ

“(…) Profunditzar en el coneixement de les societats andalusina i feudal, que com a formacions precapitalistes es basen en el control per part de l'Estat o del senyor feudal dels tributs o de les rendes de les comunitats camperoles, depén d'una profunda anàlisi del territori agrícola, dels assentaments, dels espais i processos de treball, dels recursos i els modes d'explotació en secà i en regadiu, així com del grau de dependència i antropització del medi. Per aprofundir en aquests objectius és necessari desenvolupar projectes amb metodologies espacials (...)” (Azuar, 1995: 230 i 231).

Mentre l'estudi i les excavacions de Medina Daniya, amb el seu Castell i el seu Raval marítim, han gaudit de gran desenvolupament durant els últims vint anys del segle XX i la primera dècada del segle XXI, l'espai no pertanyent a la zona urbana que resta del terme municipal, definit com

a rural, ha restat un poc oblidat per part dels investigadors. Aquest espai rural amb la frontera de la resta de poblacions veïnes, serà la zona on se centrarà el meu estudi. Un espai pràcticament verge arqueològicament, però no estèril¹.

Les fonts utilitzades per realitzar aquest estudi han estat molt diverses. La tècnica per investigar sobre la història del poblament rural, requereix parar atenció a diverses disciplines i ha sigut qualificada per Josep Torró (1990: 19) com a interdisciplinarietat. Totes les que presente a continuació han sigut utilitzades en aquest projecte: la recerca i la consulta d'historiografia valenciana del s. XIX; textos transcrits de l'època medieval; fitxes del Catàleg del Patrimoni Cultural de la Ciutat i Terme Municipal de Dénia; fitxes de Jacciments Arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana; investigacions locals; anàlisi de toponímia; investigacions sobre aquesta temàtica en poblacions veïnes; cartografia; fotografia aèria més antiga; visors o *geoportals* que ofereixen informació gràfica de la Comunitat Valenciana en l'actualitat; el recull bibliogràfic d'obres de temàtica relacionada amb aquest treball, però geogràficament fora de l'entorn més directe de la ciutat de Dénia; i, per acabar, monografies sobre el tema en qüestió.

* Màster en Arqueologia Professional i Gestió Integral del Patrimoni (UA). Plaça Pere Eiximén d'En Carrós núm. 1. 03700. Dénia, Alacant. titelletta7@gmail.com

Rebut: 23-11-2015. Acceptat: 15-02-2016.

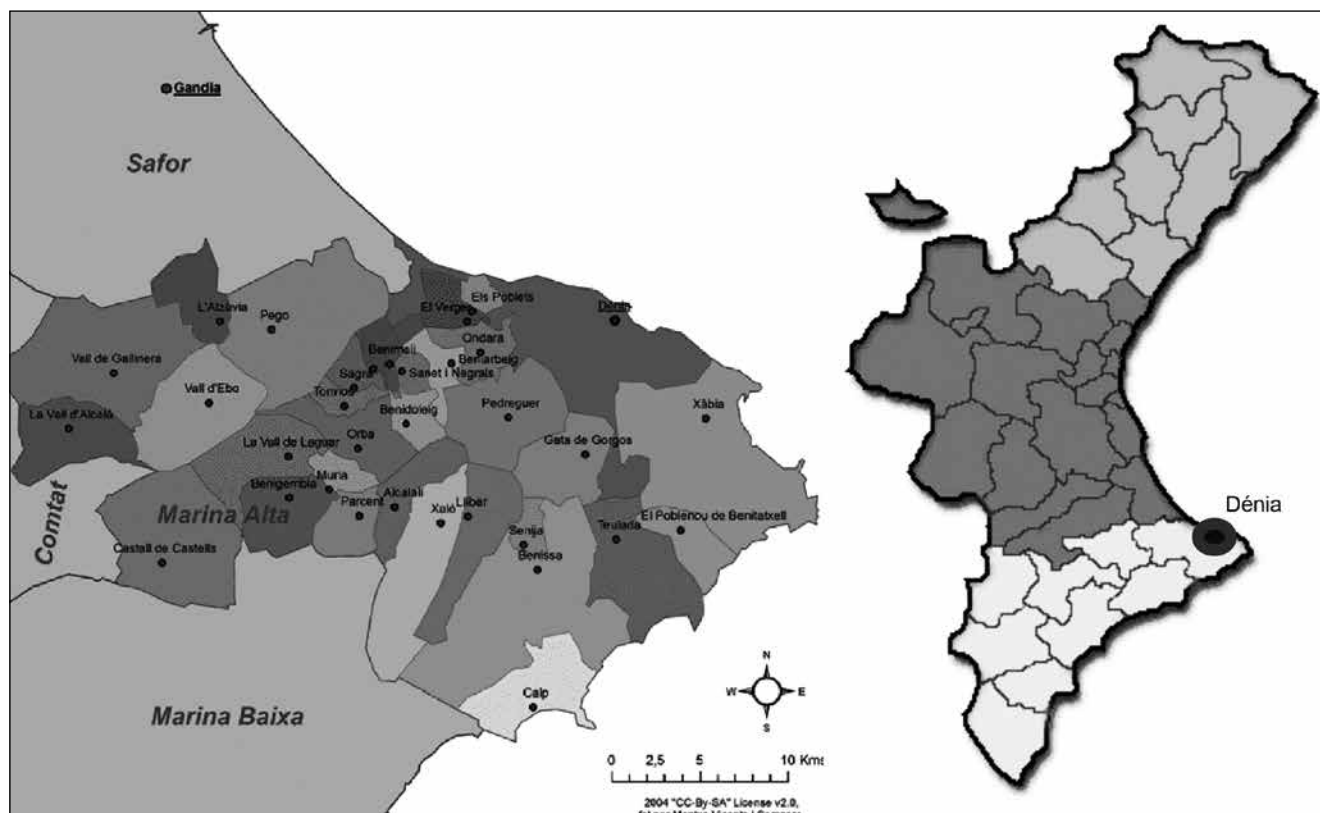

Figura 1. Ubicació del terme municipal de Dénia.

A continuació presente un breu resum del component geogràfic del terme municipal de la ciutat de Dénia. Aquesta zona està ubicada al nord-est de la comarca de la Marina Alta, a la província d'Alacant (fig. 1).

L'antic terme de Dénia es trobava delimitat a grans trets per:

Serralada del Montgó al sud, amb les localitats veïnes de Xàbia, el Poble Nou de Benitatxell, Teulada i Gata de Gorgos. El Montgó és un sinclinal bolcat format per roca calcària del període Cretaci (Mas, 1993: 20).

La mar Mediterrània a l'est.

La mar Mediterrània i el riu Molinell, frontera amb la localitat veïna d'Oliva, ja a la província de València, al nord.

Diverses poblacions veïnes, sense frontera natural clara per l'oest: Pedreguer, Ondara, el Verger i els Poblets (Setla, Mira-rosa i Mirafior).

La major part del terme, deixant a banda el Montgó que es formà dintre la segona era al període Cretaci, amb abundant material calcari, està dominat pel pla costaner format al període tectònic actual, el Quaternari. La litologia d'aquest període està composta per materials llimosos, argilencs i arenosos. És la tectònica que ha modelat els relleus actuals i que ha servit de reble de les depressions, dels peus dels relleus muntanyosos i dels cursos dels rius. Aquests materials de la quarta era, es dipositaren sobre els de la tercera, denominada com a període Miocè. El Miocè està predominat

per abundants margues blanques i groguenques de tipus tap i també hi són presents els materials calcaris (Costa, 1977: 607; Mas, 1993: 18, 26 i 27). Les margues blanques i groguenques de tipus tap ens han deixat una topografia força significativa sobre el terreny, en forma de petites elevacions que s'escampen de forma bastant irregular per una bona part del pla costaner del vessant nord del Montgó i predominen al pla del vessant sud d'aquesta muntanya. Aquests turonets es veuen d'una manera molt més visual si ens fixem en la fotografia aèria en blanc i negre del terme de Dénia i la seua costa, realitzada pel vol americà l'any 1956 (fig. 2).

Ha sigut l'estudi de la fotografia aèria del vol americà la que ens ha permès identificar el parcel·lari més irregular sobre el terreny elevat, que correspon, no de manera casual, a les terres blanquinoses del període Miocè.

La meua insistència a remarcar aquestes terres blanquinoses de tipus tap de l'espai rural de la ciutat de Dénia, no és gratuïta. Al llarg del treball, s'han pogut identificar que diverses partides que guarden el topònim de les antigues alqueries andalusines, allotgen al seu espai un tros de terra d'aquestes característiques.

A més a més, destaca una altra característica d'aquestes terres. Mentre el mapa de cultius i aprofitament del terme de Dénia (Mas, 1993: 70 i 71) està bàsicament predominat pels cultius de regadiu al pla costaner, també apareixen petits fragments de terra de forma irregular que vénen marcats

Figura 2. Fotografia aèria en blanc i negre del terme de Dénia i la seua costa, realitzada pel vol americà l'any 1956. Font: Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

pels cultius de secà. Aquestes terres de secà blanquinoses estan formades pels materials dipositats abans esmentats, que deuen la seua formació al període Miocè. Els cultius de secà que predominen en l'actualitat són la vinya, l'ametler i l'olivera.

Les terres blanquinoses del període Miocè no van arribar a ser terraplenades pels materials del període Quaternari i com veurem més endavant, foren una part important de les terres utilitzades pels pobladors medievals andalusins d'aquesta zona.

Pel que fa al context històric, tot i que les últimes investigacions encara no publicades de Josep A. Gisbert, estableixen l'origen de les muralles de l'alcassaba en el segle x, al període de govern califal, no hi ha notícies escrites de la Daniya andalusina fins que Abderrahman III fundà al segle x unes drassanes al litoral costaner, al nord del Montgó, per construir una flota naval que defensarà la costa contra els fatimites (Rubiera, 1985: 36). Aquestes drassanes segurament foren ubicades a Dénia per l'important port marítim natural. Així naix la Dénia andalusina.

A la primeria del segle XI, Còrdova amb la *fitna* inicia un procés de descomposició. És en eixe moment quan el poder centralitzat desapareix. Aquest fet provoca la disgregació del Califat de Còrdova i l'emigració dels seus dirigents cap al Sharq Al-Andalus. Així es fundaren nous regnes independents del poder central cordovès, que no havien de retre comptes dels ingressos que rebien a un poder central (Rubiera, 1985: 33 i 34).

L'eixida des de Còrdova cap a Dénia fou acompanyada pel desplaçament dels amirites de Muyahid. Com ens explica Felix Retamero, el viatge degué ser molt organitzat "(...) recuas trajinando; gente en movimiento capaz de organizar la supervivencia, tanto durante el desplazamiento (un aspecto técnico sobre el que a penas se tiene conocimiento), como, llegado el caso, en el lugar donde se produjera el establecimiento del grupo (...)". Així, els grups emigrants que acompanyaren Muyahid, arribaren a Daniya i començaren a crear i gestionar espais agraris (Retamero, 2006: 434). Daniya fou elegida com a capital del seu regne independent per Muyahid ibn Abd Allah Al-Amirí l'any 1014 (Retame-

ro, 2006: 418). Les raons d'aquest fet degueren ser diverses, però la seua obertura cap a la Mediterrània, com a port més proper a les Illes Balears, en degué ser una motivació primordial. Així doncs, Muyaheed annexionà ràpidament les Illes Orientals d'al-Andalus (Balears i Pitiüses) i es llançà cap a la conquesta de la Sardenya.

Al primer terç del segle XI, els límits del seu regne arribaven pel sud fins a la cora de Tudmir (Gutiérrez, 1996), pel nord fins a la cora de València i per l'oest fins a Bocairent. Durant tot el segle XI, Medina Daniya, augmentà el seu volum demogràfic i comercial. Fou una ciutat rica que atragué una gran quantitat d'intel·lectuals, religiosos, mercaders, artesans o militars. Una gran ciutat de creació recent amb una nova cora o divisió administrativa, on musulmans, jueus i cristians eren capaços de conuiu. Al-Idrisi, cartògraf i geògraf del segle XII va descriure la ciutat:

“(…) *Dénia es una ciudad situada sobre la orilla del mar, muy populosa y bella. Tiene un gran arrabal y muros muy fuertes, que por la parte de oriente están contruidos dentro del mismo mar, con mucho arte y sabiduría (...). Tiene una alcazaba sobremanera inaccesible, que domina una campiña completamente cultivada, plantada principalmente de higueras y viñas.*

A esta ciudad acuden muchas embarcaciones y también se construyen allí muchas, porque hay un arsenal para su construcción. Salen de allí navíos para los puertos más remotos de levante, y también salen de allí flotas en tiempo de guerra.

A su parte de meridional hay un monte grande, de forma redonda, desde cuya cima se descubren los montes de Ibiza en alta mar. Este monte se llama Caon (...) (Gisbert et alii, 1992: 30).

El pla costaner va estar conreat i plantat de productes bàsics. La ubicació de la població que s'encarregava d'aquests conreus més enllà de la medina, és la que pretén descobrir aquest treball. Aquesta població s'agrupava en habitatges més o menys dispersos, que formaven alqueries o rafals, distribuïts per la plana del territori circumdant.

2. ELS ASSENTAMENTS DE L'ESPAI RURAL ANDALUSÍ

Fou Miquel Barceló qui definí l'espai rural com l'articulació entre l'assentament humà i el conjunt de zones on es desenvolupen els processos de treball necessaris per a la reproducció social. A més a més, dividí la recerca d'aquesta disciplina entre l'estudi de la història del poblament i la del paisatge agrari, dos camps molt lligats l'un a l'altre (Torró, 1990: 13).

Si he de discernir entre les formes d'ocupació de l'espai agrari, els topònims *qarya* i *rahal* són els que predominen a l'època medieval, sobre el tipus d'explotació rural a la nostra zona d'estudi. Avui sabem que eren dues de les formes d'habitatge en aquesta època, que solen diferenciar-se pel seu tipus de propietat o de jurisdicció, ja que possiblement

també es diferenciaven per l'orientació econòmica, però aquest fet avui és difícil de contrastar.

2.1. LES ALQUERIES

Les *qarya-s* (*qurà*) eren els assentaments dels pobladors de l'espai rural, que es trobaven distribuïdes a l'entorn dels espais de conreu, les planes i els fons de vall (Torró, 1990: 147).

Les alqueries estaven habitades per comunitats tribals berbers, que construïren els *husun* per defendre's del control estatal. Sembla que tot el poblament rural es vertebrava a partir dels castells. L'alqueria es podria definir com “(...) la unidad mínima de asentamiento de la comunidad tribal (...)” (Azuar, 1995: 218-220). Segons Josep Ivars (1986: 198), seguint els estudis de Pierre Guichard, les alqueries es podien definir com uns petits assentaments preurbans de 3 o 4 cases o focs, fins a un màxim de 15 o 20 en els quals, “(...) residien uns camperols lliures i propietaris de les seues terres (...)” (Guichard, 1982).

L'alqueria era el nucli bàsic de poblament. Estava formada per un nombre variable de cases i els camps del seu entorn. Hi residien camperols lliures, propietaris de terres, però també podien exercir-ne tasques d'explotació col·lectives. Els noms d'aquestes alqueries revelen la pertinença dels seus habitants a un grup clànic, com ho demostren algunes investigacions locals com en el cas de Pedreguer (Costa et alii, 2009: 100).

Gràcies a les relacions de pagadors de l'impost del morabatí, que es feien en època medieval cristiana, ens ha arribat fins als nostres dies la comptabilitat dels focs i els topònims de les alqueries de la nostra àrea d'estudi. Passem a veure com nasqué i com funcionà l'impost del morabatí.

Pel juny de 1264 Jaume I rebé a Osca una demanda de la seua filla Violant, consort del rei de Castella, per lluitar contra els andalusins de Múrcia, que s'havien alçat contra la dominació castellana de la zona. A l'abril de 1266, abans de partir cap a Catalunya, Jaume I celebrà una reunió amb els prohoms de les viles reials valencianes en què s'aprovà el pagament de manera periòdica i a perpetuïtat del morabatí o també anomenat monedatge/fogatge. Aquest tribut assegurava l'estabilitat de la moneda reial de València, una de les grans preocupacions de Jaume I després de la conquesta, ja recollida als furs valencians que eren clars sobre això: fer moneda sense l'autorització reial constituïa un crim de lesa majestat que es pagava amb la mort de l'encunyador (Baydal, 2006-2008: 141-146), ja que era el rei l'única persona amb el dret primitiu i exclusiu per encunyar moneda (López, 1972: 6). L'impost, a més a més, sorgí com a fi de les negociacions polítiques i fiscals per fer front a la campanya militar contra les revoltes d'andalusins de la zona de Múrcia, contra el domini castellà d'Alfons X. Finalment, aparegué també com a mitja de transacció de privilegis amb els prohoms de les viles reials (Baydal, 2006-2008: 141-146).

En què consistí aquest pagament? La quantitat fixada la trobem dintre dels documents de la Cancelleria Reial, en

una memòria que parla de les quantitats fixades per al monedatge aragonès. Així, doncs, el monedatge del Regne de València consistí en el pagament d'un morabatí, que eren set sous, per cada casa els béns de la qual superaren els 15 morabatins. Gràcies a aquesta assignació feta al novembre de 1265, la campanya de Múrcia fou reforçada amb assignacions d'aquest impost valencià (Baydal, 2006-2008: 151-152).

Però no fou fins a l'abril de 1266 quan fou instaurada la seua periodicitat en el pagament: el monedatge seria pagat set anys després de la festa de Nadal de 1266. Per tant, per Nadal de 1273 (Baydal, 2006-2008: 151-152). I així, successivament. Aleshores, es pot definir com un tribut perpetu septennal pagat amb la quantitat de set sous pels diferents focs que tenien béns valorats en més de quinze morabatins o el que és el mateix, 105 sous. Sembla que no era un impost que causava molt de perjudici als seus pagadors.

Segons el fogatge de 1381, la unitat administrativa de la circumscripció de Dénia tenia un total de 416 focs distribuïts de la forma següent: 317 eren cristians –207 de la mateixa Vila i 164 del *loch* de Xàbia– i 45 eren focs musulmans del terme de la Vila de Dénia (Tomás, 2013: 24).

Alfons el Vell, comte de Dénia, en una carta de 1381, tramesa a Pere Carbonell –receptor dels drets senyoriais del terme de Dénia–, li ordenava comptabilitzar tots els focs del terme. A més a més, després de conèixer les dades del fogatge, Alfons va ordenar el repartiment del demandat per ell. Per tant, en la circumscripció del Comtat de Dénia, es va establir una quota fixa anual de 2 florins (22 sous) per cada foc cristià vell i 1 florí i mig (16 sous i 6 diners) per cada foc andalusí (Tomás, 2013: 103-104).

L'estudi del filòleg Joan Ivars (Ivars, 1992: 179-192), extret de l'Arxiu del Regne de València (ARV), sobre el tribut del morabatí de 1399 a les poblacions de Dénia i Xàbia, ha sigut una eina fonamental per al desenvolupament d'aquest treball. Mentre l'origen religiós de la població que viu a les zones litorals de la nostra zona d'estudi després de la conquesta, és clarament cristià (Ivars i Pérez, 1986: 199), discernir l'ordre religiós de la gent que ocupa la resta del pla costaner o espai rural, no és una feina fàcil. Ha sigut possible, en part, gràcies a l'existència d'aquest document i a estudis tan importants com aquest.

Ja al morabatí de 1381 s'arreglen les dades de població següents:

“Item Dénia i Xàbea... 381 foch, a 1 flori per foch Moros de contribució... 45 foch, a flori i mig per foch”

L'any 1399 el morabatí reflecteix una sèrie d'alqueries de Dénia amb les corresponents quantitats de pobladors: l'alqueria de Pinella amb 5 moros; l'alqueria de Lo Palmar amb 6 cristians; l'alqueria de Benimaquia amb 4 moros; l'alqueria d'Albardanera amb 5 moros; l'alqueria de Beniatlà amb 4 moros; l'alqueria de Benissadevi amb 6 moros. També apareix l'alqueria de Matoses amb 9 moros, que anteriorment formava part del territori dependent del castell de l'Ocaive de Pedreguer. I altra amb el nom ratllat amb 5

moros. A banda, inclou altres alqueries que avui ja no formen part del terme municipal de Dénia.

La quantitat sumada s'eleva a 38 moros enfront de 6 cristians que vivien en alqueries per l'espai rural i van satisfer el pagament l'any 1399. Joan Ivars pensa que no pot ser una xifra real perquè no sap realment quines alqueries pertanyien a cada terme (Ivars, 1992: 179-192).

Hi ha un document de l'Arxiu del Regne de València (ARV) del llibre del Mestre Racional de 1387, transcrit i publicat per Joan Ivars, que ens dóna la xifra de la suma dels focs. Però, tot i ser molt superior a l'anterior, tampoc no especifica si són moros o cristians o tots junts (Ivars, 1992: 180):

“Item pos en rebuda den Ramon de Claramunt vehí de Dénia e col·lector del morabatí de les alqueries del terme de Dénia les quals paguen morabatins al señor Marqués dins de les quals alqueries se són trobades XCIII cases pagadores morabatí que a rahó de VII sous per casa fan DCLI sous (...)” (Any 1379).

Per tant, 93 cases pagaven el morabatí eixe any entre totes les alqueries.

Passem a veure les característiques de cadascuna de les alqueries documentades:

L'alqueria de l'Albardanera

Segons el Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB) d'Alcover, aquest topònim procedeix de l'àrab *al-bardán*, a més del sufix *aria* que significa “el que diu bestieses” (Ivars, 1995: 127).

Segons Carme Barceló, “Bardanera” és una alqueria del terme de Dénia que apareix el 1418 al Mestre Racional de l'Arxiu del Regne de València, i que és un topònim no identificat per ella, ja que no coneix a quin lloc pot correspondre (Barceló, 1983: 244).

Després de la conquesta cristiana és considerada com una població més del Terme General de Dénia (Chabás, 1972, vol. II: 22). De l'any 1398, apareix la notícia següent: “Item pos en rebuda de Sixer Naumo, moro de Albardanera (...)” (Ivars, 1995: 127). Al Morabatí de l'any 1399 apareix com una alqueria amb població musulmana. Concretament, hi vivien 5 famílies de mudèjars (Ivars, 1992: 179).

És una alqueria amb població fins a l'expulsió dels moriscos. El seu nom passaria a la partida on està ubicada, a l'actual terme de Pedreguer (Chabás, 1972, vol. II: 22).

Les fonts documentals (Ivars, 1992: 179) fan referència a una alqueria habitada a la fi del segle XIV per diverses famílies de mudèjars. El topònim no identificat per Carme Barceló com a “Bardanera” a l'Arxiu del Regne de València (Barceló, 1983: 244), fa referència a aquesta alqueria que en l'actualitat dóna nom a una partida del terme municipal de Pedreguer. L'hàbitat de les famílies degué ser de forma més o menys dispersa sobre aquesta partida des d'època medieval andalusina.

Quant a arquitectura, les estructures documentades són les restes d'un gros mur realitzat amb la tècnica de la tàpia de maçoneria i morter de calç en la fita entre bancals. Pertany a

un antic edifici de l'alqueria andalusina (Costa et *alii*, 2009: 111). Els materials arqueològics provinents del jaciment són d'origen medieval andalusins i cristians, fins ben entrada l'època moderna (Direcció General de Patrimoni Cultural: *Fitxa Jaciments Arqueològics*. Costa Cholbi, 2001).

L'alqueria de Beniatlà

Beniatlà és un topònim d'origen àrab, tant pel component *beni*, com pel *atlà*. Significa "Descendents d'Al·là" o "Penya d'Al·là" (Ivars, 1995: 142-143). És un nucli de poblament més dins del Terme General de Dénia després de la conquesta cristiana. (Chabás, 1972, vol. II: 22).

Les notícies més antigues d'aquesta alqueria són de finals del segle XIV i les ha extret Joan Ivars dels documents del Mestre Racional a l'Arxiu del Regne de València (Ivars, 1995: 143). A continuació les detallem:

- 1) 1398: "(...) ítem pos en rebuda de Farig Bencalmen, moro de la alqueria de Beniatlà terme de Dénia (...)"
- 2) 1399 "Beniatlà" en una llista d'alqueries del terme de Dénia.

En el Morabatí de l'any 1399 apareix esmentat aquest lloc com una alqueria amb població mudèjar. Concretament hi viuen 4 famílies de moros (Ivars, 1992: 179).

Encara que les restes del jaciment no s'han detectat, resta el topònim per designar la partida. Aquesta alqueria va estar habitada fins a l'expulsió dels moriscos (Chabás, 1972, vol. II: 22).

En el primer volum de la revista *El Archivo*, Roc Chabás recull una notícia de 1664 que diu: "Los posehedores de heredades en Beniatlà recobran sus derechos en el Consejo de la General Contribución por haber probado que aquella partida fue lugar en tiempo antiguo" (Chabás, 1986/87, vol. I: 397).

En el *Nomenclator Geográfico-Estadístico de los Pueblos de la Diócesis de Valencia*, apareix recollida l'entrada Beniatlà: "Era un lugar que P. Ribelles coloca cerca de Pedreguer, y del que no hemos tenido noticia alguna" (Sanchis y Sivera, 1922: 108).

Totes aquestes fonts documentals fan pensar que en aquest tossalet hi degué haver en l'època medieval una alqueria o assentament rural andalusí, de difícil ubicació en l'actualitat. Hui en dia ens trobem una finca de propietat privada amb terres de conreu i transformada. Aquest fet ens ha dificultat l'accés al seu interior per veure'n l'estat actual.

No apareix en la relació de jaciments arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural. No s'ha produït cap intervenció ni tampoc hi ha restes materials associades de moment.

L'alqueria de Benimaquia

Les formes més antigues documentades apareixen com a *Banibaquia*; posteriorment la *b* fou substituïda per la *m*, per un procés anomenat dissimilació —on dos sons d'un mot són molt afins i un tendeix a desaparèixer. I com a *Benimaquia* queda en l'actualitat (Ivars, 1995: 144).

Figura 3. Fotografia del mur de tàpia de Benimaquia. Font: pròpia.

No apareix en la relació de poblacions existents després de la conquesta cristiana del Terme General de Dénia (Chabás, 1972, vol. II: 22). En el *Morabatí de la Bailia de Dénia* de l'any 1399, apareix amb la forma *Benibaquia* com una alqueria amb població musulmana. Concretament hi viuen 4 famílies de moros (Ivars, 1992: 179). Del *Capbreu R. Chulbi*, de 1525, s'extrau la citació següent: "(...) l'alqueria de pinella (...) confrontada amb terres de la alqueria de Benimaquia (...)". Amb l'expulsió dels moriscos va desaparèixer com a nucli de població i el seu nom resta com a topònim per designar aquesta partida rural (Ivars, 1995: 144).

Aquestes notícies serveixen per constatar que l'alqueria de Benibaquia estava situada a la partida que en l'actualitat es denomina Benimaquia, al costat de la partida de Pinella, on en l'edat mitjana existia una altra alqueria rural andalusina. Benibaquia i Benimaquia són la mateixa alqueria rural andalusina.

El conjunt de materials ceràmics d'origen medieval andalusins, que tot seguit estudiarem, es poden datar entre els segles XI i XIII. Amb la continuïtat en l'època cristiana documentada anteriorment, l'ocupació s'allargarà fins a l'expulsió dels moriscos.

S'ha documentat un mur construït amb paredat de tàpia. Pertany a un edifici cobert. La seua tipologia i metrologia ens remet al mur perimètric d'una casa o habitatge. El mur s'ha realitzat amb filades de còdols i pedres de paredat de pedra calcària, amb disposició horitzontal i fortament unides amb morter de calç i graves de nòdul menut. Es localitzen una gran quantitat de fragments de teula àrab com a rebles, que suggereix l'existència de la coberta de l'edifici (Gisbert, 1993), (fig. 3).

Una intervenció arqueològica al voltant d'aquesta estructura va documentar una sitja, de forma circular, d'1,20 m de diàmetre i una fondària d'1,60 m. Té una forma totalment globular i està excavada a la roca. Servia per emmagatzemar productes agrícoles (Castelló, 1995).

Aquest tipus d'estructura que serveix de magatzem s'ha documentat en altres jaciments del terme rural de Xàbia, com les Capsades, el Rebaladí i l'Atzubia (Bolufer, 1987).

Les restes de cultura material han sigut analitzades amb més detall. El fons del Museu Arqueològic de Dénia disposa d'abundants fragments ceràmics on destaquen ceràmiques califals decorades en verd i manganès sobre melat o sobre blanc. Són ceràmiques que perduren al llarg de tot el període andalusí. També ceràmiques decorades amb manganès sobre melat (tècnica alcafol) del segle XI, ceràmiques comunes i abundants ceràmiques vidrades monocromes, algunes d'elles estampillades, més pròpies del període almohade de la segona meitat del segle XII i primer terç del segle XIII (Gisbert, 2000).

L'alqueria de Benissadeví

És un topònim d'origen àrab que s'assembla a Beniçidavir –Sedaví a la província de València–, i que pot ser de l'àrab Bani as-Sidawí (Barceló, 1983: 205).

És la població que més es troba endins del Terme General de Dénia després de la conquesta cristiana (Chabás, 1972, vol. II: 22).

En la relació d'alqueries del Morabatí de Dénia de l'any 1399 apareix com a "Beniça de vi" i és una alqueria amb població musulmana. Concretament hi viuen 6 famílies de moros (Ivars, 1992: 179 i 1995: 146).

Segons l'*Informe de l'arquebisbe Fabián y Fuero*, de 1791, dependent de la diòcesi de Xàbia, existia "(...) en el término de esta feligresia dos lugarillos llamados vulgarmente Soberána i Benisadeví; se hallan del todo despoblados i quedan ruinas de sus cementerios i carceles" (Ivars, 2007: 146).

En el *Nomenclator Geográfico-Estadístico de los Pueblos de la Diócesis de Valencia*, apareix recollida l'entrada Beniçadeví: "Así se llama un poblado del término de Dénia, cuyo sitio es conocido hoy como Jesús Pobre. En 1535 estaba habitado por moros: el manuscrito de donde tomamos la noticia lo llama Benicalbi." (Sanchis y Sivera, 1922: 110).

Podria estar situat a "Els Corral" a la falda del Montgó (Fornés, 2010: 38-39). Per a Joaquim Bolufer, arqueòleg municipal de la vila de Xàbia, aquesta afirmació no té cap sentit perquè és una construcció moderna i no apareix ceràmica medieval (font oral). Devia estar situada on està emplaçada l'actual nucli urbà de Jesús Pobre, al terme de Dénia, segons Josep Gisbert i Joaquim Bolufer (fonts orals).

A l'espera de futures investigacions i prospeccions en què possiblement es localitzaria al lloc més antic documentat com a Jesús Pobre, com són la zona de la plaça de l'Església, la mateixa Església i l'edifici adjacent. Recentment s'han realitzat les obres de reurbanització de la plaça de l'Església i no s'ha documentat ni cap resta d'estructura rellevant, ni cap fragment de cultura material d'aquesta època medieval. És possible que després de l'expulsió dels moriscs, a través d'un procés de refundació de l'assentament rural, se li donara un nom propi de la religió dominant i que,

per tant, a les fonts escrites deixa d'aparèixer com a Benisadeví i comença a aparèixer com a Jesús Pobre.

No apareix en la relació de jaciments arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural.

L'alqueria de Pinella

El topònim té una etimologia del llatí *pinna* amb el diminutiu *-ella*.

No apareix anomenada al recull de poblacions del "termino general" de Dénia després de la conquesta cristiana (Chabás, 1972, vol. II: 22). Al Morabatí de l'any 1399 apareix com una alqueria amb població mora. Concretament hi viuen 5 famílies de moros (Ivars, 1992: 179). Una notícia de 1493 ens diu: "(...) lo loch o alqueria de Pinella (...)" es troba entre Benimaquia i la carretera d'Ondara, prop de la Xara (Ivars, 1995: 219). Del *Capbreu R. Chulbi*, de 1525, s'extrau la citació següent: "(...) l'alqueria de pinella (...) confrontada amb terres de la alqueria de Benimaquia(...)" (Ivars, 1995: 144).

Després de l'expulsió dels moriscs en 1609, el rei Felip III "(...) resol sobre Pinella, partida de Dénia, posseïda per moriscos d'Ondara vassalls del Marqués de Guadalest, assignar-la al Duc de Lerma, Marqués de Dénia (...)" (Martínez i Font, 2001: 58).

Totes aquestes fonts em fan pensar que en aquest tossalet hi degué haver en l'època medieval una alqueria o assentament rural andalusí, de difícil ubicació en l'actualitat, per ser diverses finques de propietat privada amb terres de conreu i transformades, que fan complicat l'accés al seu interior. Possiblement s'hauria de prospectar el vessant oest del turó, prop del Barranc de la Fusta. Aquesta alqueria va perdurar amb població d'origen musulmà fins a l'expulsió dels moriscs el 1609.

No apareix a la relació de jaciments arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural. Sense estructures, ni cultura material associada al jaciment.

L'alqueria de Ferrando

No hi ha fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament en època medieval. La toponímia de la zona ens remet a un cognom que devia ser el propietari d'aquestes terres en algun moment determinat de la seua història. Aquest cognom apareix censat a Dénia per primera vegada l'any 1783. Per tant, anteriorment a aquesta data, les terres degueren rebre un altre nom que no ha quedat en l'actualitat (Ivars, 1995: 175).

Les restes de cultura material documentades durant el procés de prospecció de l'any 2005, abans de la construcció del camp de golf, són suggeridores que en els voltants d'aquesta parcel·la hi va haver un assentament durant el període de poblament andalusí, des del segle XI fins al segle XIII. I com que no hi ha restes de cultures posteriors, en aquest segle XIII degué estar ocupat, sense tenir una continuïtat en l'època medieval cristiana.

No s'ha documentat cap resta d'estructura andalusina. Al sud de la parcel·la que ocupa l'actual immoble, es docu-

mentaren diversos fragments de ceràmica islàmica (Gisbert 2001-2005: fitxa 036). Durant els processos d'inspecció realitzats per J. A. Gisbert, arqueòleg del Museu Arqueològic de Dénia, l'any 2005, es van documentar diversos fragments de ceràmica andalusina, on predomina la sèrie *ataifor* decorada amb traços en manganès sobre fons vidrat melat (tècnica alcalfol), pròpia del segle XI. Abunden les ceràmiques comunes i ceràmiques amb vidrat monocrom, molt característiques de l'època almohade (segona meitat del segle XII i el primer terç del segle XIII) (Gisbert 2001-2005: fitxa 036).

2.2. ELS RAFALS I ALTRES TIPUS ENCARA INDETERMINATS

Rahal significa una casa amb terres al seu voltant. A diferència de les alqueries, era una propietat privada amb terres i ramat. Pertanyien a les classes urbanes i a la minoria dirigent, sobretot a l'entorn de la ciutat (Guichard, 1987: 173, 181 i 240).

Els rafals andalusins s'han definit com "(...) finques de propietat particular que podrien correspondre a horts urbans, a cases d'esplai extramurs amb els seus jardins, i també a grans dominis rurals situats més lluny dels centres urbans (...)" (Ivars i Pérez, 1986: 198). Solen anar designats pel nom del seu propietari. Així a la nostra zona d'estudi he documentat (Ferrando, 1979: 193) un rafal a les donacions de Jaume I del *Llibre del Repartiment*: Dénia. Any 1240.

"Dompnus Ladro, domod, in Denia, de Mahomat Daryndal; et reallum de Mahomat Dadabeix. Datum in Sallent, bastida Xative. Nonas madii".

"A En Lladró, les cases de Mahomat Daryndal, a Dénia; i el real de Mahomat Dadabeix. Dat a Sallent, en la bastida de Xàtiva. 7 de maig."

Pel que he pogut observar en aquest estudi, les alqueries i els rafals eren el lloc on vivien els camperols que depenien d'un poder central, que a la vegada era el cap del districte, centre administratiu i recaptador d'impostos: els castells. Aquesta afirmació feta per a l'època medieval cristiana, segurament seria més acceptada que per a l'època medieval andalusina. A continuació presentem els rafals i els assentaments indeterminats documentats al terme de Dénia:

Rafal de Santa Paula

No apareix en la relació de poblacions existents després de la conquesta cristiana del Terme General de Dénia (Chabás, 1972, vol. II: 22). Al *Morabatí de la Bailia de Dénia* de l'any 1399, tampoc no apareix cap lloc que es pugui relacionar amb aquest assentament (Ivars, 1992: 179).

Les notícies publicades (Ivars, 1995: 237; Ivars i Pérez, 1988: 72 i 73) són ja del segle XV endavant i ens parlen de certes possessions i de la ubicació d'aquestes en aquesta partida, també anomenada Coradenia o El Real. Per la proximitat de les partides, a vegades en els documents apareixen confoses o sota una única denominació. El topònim El Real, procedeix de l'àrab *riyad* que significa jardí, hort (Rubiera, 1984).

Segons Roc Chabás, *"En el término de Dénia habia muchas ermitas, algunas de ellas antiquísimas, de las cuales quedan aún cuatro. (...) el de Santa Paula, según el mismo [venerable Pedro Esteve], una de las primeras parroquias, no sólo de la Marina, sino de todo el reino."* (Chabás, 1972, vol. II: 197 i 198).

Aquesta idea de l'antiguitat de l'ermita de Santa Paula es repeteix en una altra obra de Chabás, també referint-se al que pensava l'ermità venerable Pedro Esteve, i diu: "(...) el de Santa Paula, del que dice fue una de las primeras parroquias, no sólo de la Marina, sino de todo el reino." (Chabás, 1983: 41). La denominació de la partida com El Real, faria menció de l'existència d'un possible *rahal* andalusí, que dominaria una rica finca agrícola i enjardinada.

Amb la conquesta cristiana, Santa Paula va ser el primer oratori a fundar-se. Per tant, els seus antics habitants musulmans degueren ser desposseïts de les seues possessions, expulsats de les seues terres de conreu i recol·locats més cap a l'interior del terme o de la comarca.

Per tant, al contrari que a les alqueries analitzades, aquests habitants musulmans no tingueren una continuïtat en el poblament posterior, en l'època medieval cristiana.

No apareix en la relació de jaciments arqueològics de la Direcció General de Patrimoni Cultural.

L'excavació de l'any 1989, duta a terme pel Servei Municipal d'Arqueologia, sota la direcció d'Araceli Guardiola, per conèixer el subsòl de l'ermita durant la restauració de l'immoble, ha documentat un mur molt arrasat, amb fàbrica de tàpia, que creua de nord a sud el primer tram constructiu de l'oratori. La séquia oberta dintre de l'edifici s'ha documentat també a l'exterior. Té fàbrica de murs de tàpia de terra, lluits amb una fina capa de morter de calç. Aquestes estructures són independents de l'ermita. Per tant, no hi ha cap continuïtat entre l'edifici àrab i l'ermita cristiana del segle XIV (Ivars i Pérez, 1988: 64).

Pareix que aquesta no-continuïtat en el poblament que ens transmet l'arquitecte Josep Ivars, no està gens clara, ja que un altre treball ens parla d'una superposició d'estructures, en assentar-se el monestir a principis del segle XIV, sobre les runes d'una antiga alqueria, rafal o real andalusí (Gisbert, 2007: 226).

Els materials estan depositats al Museu Arqueològic de Dénia. Les ceràmiques medievals andalusines documentades, ceràmiques comunes i ceràmiques amb vidrats monocroms, enquadren la cultura material de moment en la segona meitat del segle XII i en la primera meitat del segle XIII. Per tant, són d'època andalusina almohade.

Ermita de Santa Llúcia

No hi ha fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament abans del segle XV. Roc Chabás (1983: 47) ens parla que és una de les diferents ermites que hi havia situades al vessant nord del Montgó, juntament amb la de Santa Paula, Sant Joan i altres ja desaparegudes en el segle XIX.

L'ermita de Santa Llúcia ha sigut l'altra de les tres ermites de conquesta del terme municipal de la ciutat de

Dénia en la qual s'ha desenvolupat una actuació arqueològica. En aquest cas sota la direcció d'Emili Moscardó. Amb aquesta s'ha pogut determinar l'existència de diverses fases d'habitabilitat i d'utilització de l'edifici per tal de desenvolupar els ritus i litúrgies de la religió catòlica cristiana. Abans de l'erecció de l'ermita en el segle XV dC, el lloc va allotjar en el segle I dC una canalització a cel obert, treballada en la roca mare, que portava una direcció via Dénia. Aquesta presentava ceràmica romana (parets d'una àmfora Dressel 2/4), que responien a un tipus de producció ceràmica produïda en la propera vil·la de l'Almadrava, situada al terme dels Poblets, i del forn terrisser romà del Bisserot a Jesús Pobre.

Segles després, cap a la primeria del segle XV dC, una vegada que ja feia segles que la canalització estava rebllida i desapareguda a la vista, es va bastir l'ermita de Santa Llúcia. En aquesta ermita, les intervencions arqueològiques van donar tota una sèrie de fases que ens ajuden a veure la seua evolució en el temps, amb la seua erecció en el segle XV, la seua reforma pel que fa als paviments de calç en el segle XVI, de rajoles en *spicatum* en el segle XVIII i hidràulic en el segle XX.

No coneixem fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament abans del segle XV, ni tampoc cap resta d'estructura medieval andalusina. Aleshores, poc podem aportar sobre aquest assentament.

Així, les troballes arqueològiques en forma de cultura material ceràmica dels segles XII i XIII permeten afirmar que l'emplaçament d'aquesta ermita va tenir un ús durant època andalusina.

Es va dur a terme una petita excavació en extensió dirigida per l'arqueòleg E. Moscardó i Sabater durant els anys 2003 i 2004. No s'ha documentat cap resta d'estructura andalusina. El que s'ha trobat és una canalització d'època romana altimperial treballada a la roca mare. I uns paraments i murs de tàpia amb diverses fases constructives, que van des del segle XV fins al XVIII. S'han documentat diversos fragments de ceràmica andalusina de diverses peces identificades com d'un fust i cassoleta de cresol de peu alt vidrat en verd monocrom, d'anses de gerres sense decoració i amb decoració pintada de traços en manganès i en òxid ferrós, de coll de gerra amb decoració d'òxid ferrós, de bases planes de cànters i gerres, d'olles i de cassoles, de paret amb acanadora de tron visible de caduf, de base apuntada sense orifici d'un caduf per recollir aigua, d'una safeta estampillada amb vidrat verd a l'interior i melat a l'exterior, d'una base de repou anular i paret carenada amb vidrat melat a l'interior, i de diverses vores de formes i pastes andalusines. Són materials que identifiquen el context en l'època almohade (segles XII i XIII) amb els vidrats monocroms i els estampillats.

Badia de l'Estanyó

Com que no hi ha fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament, ni tampoc cap resta d'estructura medieval andalusina, poc hi podem aportar. Sabem que en aquesta part del litoral costaner del terme de Dénia, la línia

de costa no ha estat modificada des de l'època romana, perquè a escassos 20 metres de la duna amb ceràmica andalusina, trobem les restes de la vil·la romana de l'Estanyó.

Així, les restes arqueològiques en forma de cultura material ceràmica, només ens ajuden a pensar, aplicant el sentit comú, que en època medieval andalusina es va utilitzar aquest espai en moments puntuals com una mena de badia d'extracció i transformació de productes marins.

Lleugerament al sud de la parcel·la que ocupava l'antic Càmping Diana, al costat del mar es troba una duna de sorra tallada per l'erosió marina. Durant els processos de prospecció realitzats pel Servei Municipal d'Arqueologia de Dénia, en els anys 1981 i 2004, en la part inferior de la duna es documentà un estrat de terra orgànica que proporcionà diversos fragments representatius de ceràmica andalusina almohade dels segles XII i XIII.

El Pont Sec

No hi ha fonts històriques que ens esmenten aquest assentament en època medieval. La toponímia de la zona sí que és prou recurrent, com ens explica José Costa Mas en la seua obra sobre *El Marquesat de Dénia. Estudi Geogràfic* (1977: 30 i 31):

“(…) *Marjal, Marjaleta, Bassetes (balsas o charcas), Negrals (tierras ocultas, turbosas), Ullals (brolladores de aguas freáticas), Bovetes (boya, enea de los pantanos) y Rasset (plano nivelado con el mar) (...)*”.

Pareix que aquest topònim fa menció a una possible denominació primitiva “el pont del barranc sec”, que més tard se simplificaria en “pont sec” en el llenguatge col·loquial (Ivars, 1995: 237 i 238).

Com que no hi ha fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament, ni tampoc cap resta d'estructura medieval andalusina, poc podem aportar sobre aquest assentament. Durant els processos de prospecció realitzats l'any 2003 per M. A. Sentí i M. Sepulveda del Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia, s'han documentat diversos fragments de ceràmica comuna andalusina, on predomina la sèrie caduf.

Centre terrisser Madrigueres-Cementeri

No hi ha fonts històriques que ens parlen d'aquest assentament en època medieval. Cal destacar que s'ha documentat una part de l'estructura d'un forn. Es tracta de la cambra de foc del forn (Gisbert 2001-2005: fitxa 037). Durant el procés de prospecció superficial dirigit per J. A. Gisbert l'any 1987, es va documentar una potent escombrera amb abundants materials ceràmics i rebutjos de forn. En la intervenció arqueològica de l'any 1992, dirigida per M.ª Berenguer Llopis, van documentar els vestigis d'un forn propi del segle XIII. Per tant, en ser una zona molt rica en argiles roges de tonalitat intensa, es va utilitzar com a punt per establir un centre terrisser en l'època almohade, molt semblant al documentat al centre terrisser de l'avinguda del Montgó/carrer Teulada, també a la ciutat de Dénia, molt prop del cementeri (Gisbert *et alii*, 1992: 67-115).

En l'excavació de 1992, a l'interior de la cambra de foc es va documentar una peça completa i diversos fragments de ceràmica andalusina d'època almohade. La peça està publicada (Gisbert *et alii*, 1992: 153).

2.3. LA DISTRIBUCIÓ DELS ASSENTAMENTS ABANS I DESPRÉS DE LA CONQUESTA

Els estudis que he dut a terme de l'espai rural al pla costaner intenten demostrar una distribució del poblament d'una forma ordenada i estructurada al voltant de les dues formes bàsiques d'assentaments que corresponen al període andalusí de l'època medieval: les alqueries i els rafals.

A continuació centrarem l'estudi en les alqueries, ja que eren el tipus d'assentament rural més important per a l'època medieval andalusina. Aquestes alqueries s'assentaren sobre les terres més aptes per al poblament perquè reunien els dos components bàsics per al desenvolupament vital dels seus habitants:

- Assentaments lleugerament elevats que serveixen per dominar visualment el territori circumdant i amb bones terres de regadiu als peus dels tossals.
- Elevat nombre de punts de captació d'aigua, que asseguren la subsistència i els bons conreus.

Les dues premisses bàsiques es compleixen gairebé en totes les alqueries documentades. Totes ocupen un espai que podríem qualificar de privilegiat per a la seua època, tant per la ubicació com pels recursos que les envoltaven. Aquest fet demostra que els andalusins medievals coneixien a la perfecció el territori i que, per tant, hi havia una planificació prèvia a l'hora de crear els diferents assentaments. A continuació, analitzem, un per un, els seus llocs d'ocupació i els seus punts de captació d'aigua per assegurar-ne la subsistència.

L'alqueria de l'Albardanera ocupava una part d'un tossal de terra blanquinosa que li feia tenir una vista privilegiada per servir de control visual del territori. Estava situada als peus de la muntanya de la Sella. Per tant, aquesta muntanya devia oferir als pobladors andalusins una gran quantitat de recursos, dels quals destaquen la fusta, la caça i les àmplies possibilitats de pasturatge. És també una partida rica en aigua: pous i basses.

L'alqueria de Beniatlà devia estar situada sobre un tossal de terra blanquinosa que li feia tenir una vista privilegiada per servir de control visual del territori, sobretot cap al nord, on trobem la costa marítima. A diferència de l'anterior, no té cap muntanya prop i, per tant, mancava dels recursos propis de les terres muntanyoses. El que sí que podia explotar, si no de forma organitzada sí de forma puntual, són els recursos marins que es trobaven a menys de 2 km de distància. Diversos pous i basses de reg estan distribuïts per la zona; per tant, l'aigua no devia faltar a la seua població andalusina.

L'alqueria de Benimaquia estava situada sobre el turó blanquinós que li conferia a l'espai un bon lloc de visió. Cap a l'est està situada la serralada del Montgó d'on devien

obtenir una càrrega important de fusta i on era possible la caça i el pasturatge. Ja hi havia algunes restes de ceràmica ibèrica i també romana documentades a la zona. Molt prop del jaciment es troba l'Alt de Benimaquia. Els ibers hi feien vi a la fi del segle VII aC. La vinya la devien conrear en aquest espai de terres de secà i a les terres del sud de la vall denominades de l'Alqueria de Ferrando, molt pròximes a l'indret. Per tant, és un lloc d'ocupació de l'espai rural important des d'època ibèrica.

L'alqueria de Benissadeví és la que més cap a l'interior s'ha documentat i també és la que està a major altura, amb uns 110 metres respecte al nivell de la mar. Per tant, s'alça sobre la resta i controla el territori millor que cap altra. A l'est de l'emplaçament se situa el Montgó, amb els magnífics recursos i les condicions favorables per a desenvolupar la vida en aquest indret, ja documentades anteriorment per altres alqueries. És una zona molt rica en punts de captació d'aigua, ja que el nivell freàtic és molt superficial.

L'alqueria de Pinella està situada molt prop de la de Beniatlà i, per tant, devia complir una funció molt similar a aquesta última: no té cap muntanya a prop i, aleshores, mancava d'aquests recursos. El que sí que podia explotar són els recursos marins que es trobaven a poc més de 2 km de distància. Pinella també és rica en aigua, pels abundants pous documentats a la partida.

L'alqueria de Ferrando és un lloc privilegiat. Està situada en el fons d'una vall, tan rica en aigua que en l'actualitat la zona ha estat transformada en un camp de golf, per a desgràcia dels investigadors. Està molt prop de Bisserot pel sud i de Benimaquia pel nord. Allotja restes arqueològiques des d'època prehistòrica a la Cova de Ferrando, situada uns metres cap a l'est de l'alqueria, als peus del Montgó. Hi ha abundants pous i basses de reg escampades per la zona.

Les terres miocèniques blanquinoses de tipus tap que formen part de l'espai rural de les antigues alqueries andalusines, oferien la possibilitat de cultivar els conreus de secà: la vinya, l'ametler, l'olivar, la figuera i el garrofer devien ocupar la resta del territori que no estava ocupat pels habitatges. A més a més, en baixar del turó blanquinós, hi trobaven les terres argilenques quaternàries de regadiu que possibilitaven el conreu d'horta i d'arbres fruiters. Per tant, els cultius d'horta i d'arbres fruiters també degueren ser molt importants per a l'economia dels habitants d'aquestes terres.

Aquest conreu devia ser possible gràcies a la gran quantitat de punts de captació d'aigua que ofereix la zona, ja que les aigües freàtiques es troben en un nivell molt superficial i els barrancs i regatxols passen sempre molt prop dels tossallets on s'han documentat les alqueries andalusines.

Aquestes alqueries estaven compostes per diverses famílies instal·lades a la zona i ocupades en l'explotació de l'espai rural. Cada alqueria devia formar part d'un clan o grup familiar. Els seus habitants vivien en cases diferenciades, possiblement disperses pels llocs elevats on se situaven per a controlar millor el territori. La distribució dels habitatges també devia estar organitzada jeràrquicament dins dels

mateixos clans, encara que és una hipòtesi molt difícil de contrastar.

Com a denominador comú aquestes set alqueries disposaven d'aigua, un barranc molt a prop, terres de secà, terres de regadiu, possibilitat de desenvolupar el pasturatge o la pesca, punts alts per controlar el territori i estan unides per dues vies de comunicació que han de ser força antigues:

- El camí del Bisserot, camí reial, fins a l'Assagador del Palmar que entronca amb el camí d'Alcalalí a la mar: és un camí que avui és secundari. En l'època medieval unia l'alqueria de Benissadeví, la de Bisserot, la de Ferrando, la de Benimaquia, la de Pinella i la de Beniatlà. Per tant, passava prop de totes les alqueries, tret de la de l'Albardanera.
- El camí d'Alcalalí a la mar: una carretera que en l'actualitat enllaça les poblacions d'Alcalalí, la Llosa de Camatxo i Pedreguer amb la costa de Dénia. En l'època medieval unia l'alqueria de l'Albardanera, amb el camí de l'Assagador del Palmar. La badia pesquera

andalusina de l'Estanyó, que possiblement fou un assentament estacional de pescadors (fig. 4, 11), un poc més allunyada per estar al litoral, també se situava sobre una petita porció de terra blanquinos, situada a primera línia de la costa. Per tant, els dos camins explicats amb anterioritat, a més a més, s'unien just entre l'alqueria de Benimaquia i la de Pinella, i continuaven per l'Assagador del Palmar fins a la mar, al costat d'aquesta possible badia pesquera.

La resta d'assentaments –Rafal de Santa Paula, Santa Llúcia, Pont Sec i terrisseries de Madrigueres– no van continuar sent utilitzats a partir de la conquesta cristiana, per la seua proximitat a la medina i a la costa litoral.

L'estudi de la fotografia aèria de la zona m'ha permès aproximar-me al lloc que devien ocupar els assentaments i veure les dues vies de comunicació que conflueixen en una i que articulaven el territori i el poblament. A continuació presente la fotografia estudiada (fig. 4).

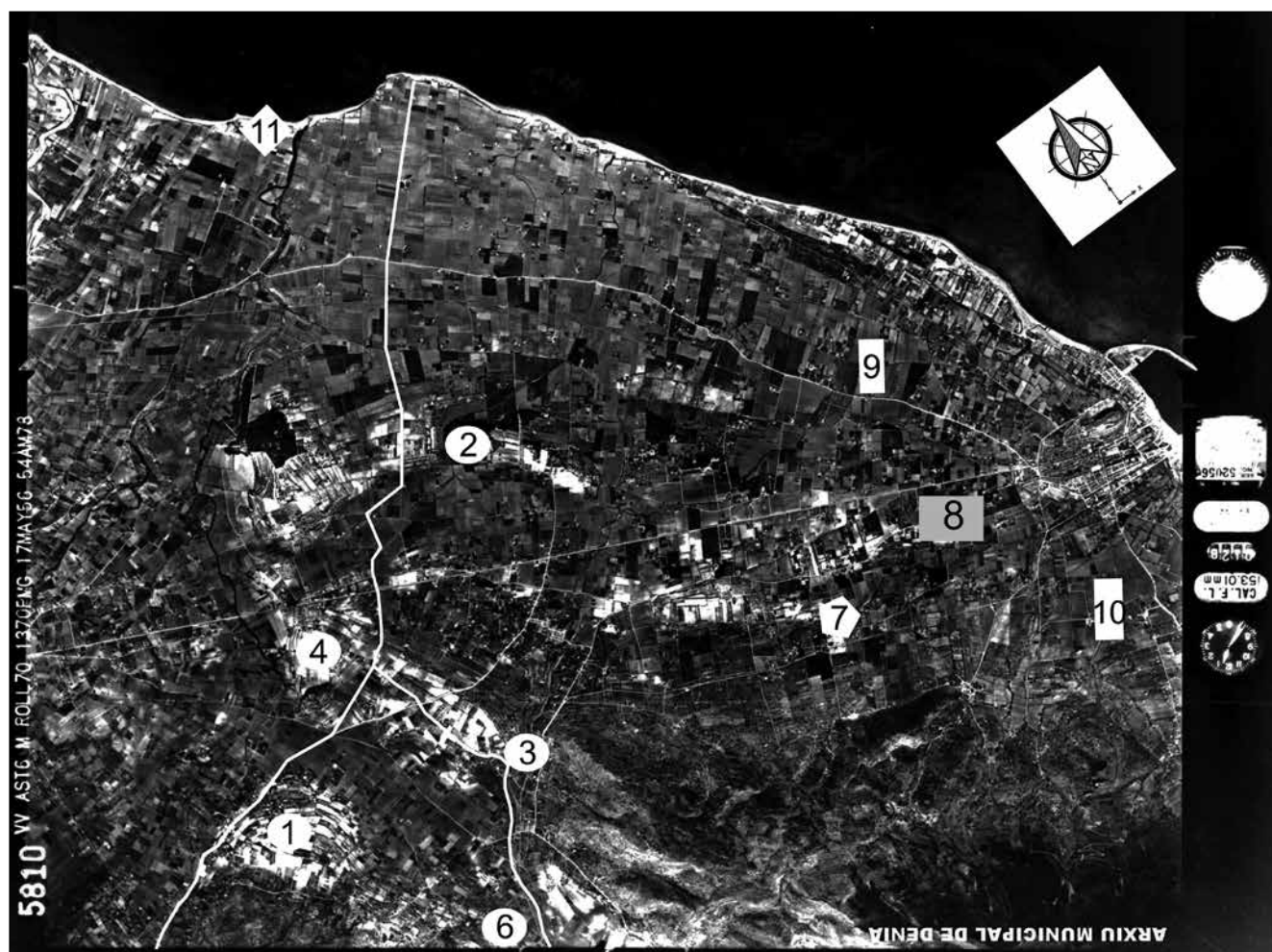

Figura 4. Estudi propi aproximat de l'àmbit rural en el segle XI i XIII, sobre la fotografia aèria en blanc i negre del terme de Dénia i la seua costa, realitzada pel vol americà l'any 1956. Font: Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

D'aquest estudi de la fotografia aèria cal destacar dos àmbits d'ocupació de l'espai rural andalusí:

- El primer, més proper a Daniya i a la costa litoral, està representat per quatre assentaments diferents: el Rafal de Santa Paula (fig. 4, 7), les terrisseries de Madrigueres (fig. 4, 8), i els assentaments indeterminats de Santa Llúcia (fig. 4, 10) i el Pont Sec (fig. 4, 9). Aquests llocs d'ocupació presenten restes materials associades a època almohade –segles XII i XIII–, i no tenen continuïtat després de la conquesta cristiana, tant per la proximitat a la ciutat, que queda pràcticament despoblada després de la conquesta, com per la seua proximitat al litoral, per tal d'evitar contactes per via marítima amb els seus coreligionaris islàmics. Per tant, establim el seu origen en el segle XII, en l'època de govern almohade. Com que no apareixen en la poca documentació que hi ha posterior a la conquesta, ni als llibres de recaptació d'impostos del Fogatge i del Morabatí, són llocs d'ocupació que hem de suposar que no sobreviuen a la conquesta cristiana. Per tant, la seua fi estarà just en els anys posteriors a la conquesta de Daniya, cap al 1244. Però el rafal de Santa Paula i el lloc de Santa Llúcia seran utilitzats per a establir dues noves ermites de culte cristià, a partir del segle XIV.
- El segon àmbit d'ocupació està un poc més allunyat, i està format per la resta d'assentaments documentats: Badia de l'Estanyó (fig. 4, 11), Alqueria d'Albardanera (fig. 4, 1), Alqueria de Beniatlà (fig. 4, 2), Alqueria de Benimaquia (fig. 4, 3), Alqueria de Pinella (fig. 4, 4), i Alqueria de Ferrando (fig. 4, 6). A banda, falta en la fotografia aèria l'Alqueria de Benissadeví: alqueria andalusina que també formava part d'aquest àmbit d'ocupació més llunyà de la ciutat, però el vol americà no va captar la partida a la fotografia aèria i per això no hi apareix.

L'origen de les alqueries es pot establir amb molta cautela, gràcies a les restes de cultura material. L'alqueria de Benimaquia i la de Ferrando, molt prop l'una de l'altra, iniciaren la seua vida cap al segle XI: datades per la ceràmica de tècnica "alcafol" de traços en manganès sobre vidrat melat, molt pròpia del període de govern de la Taifa. A la badia de l'Estanyó i a la resta d'alqueries documentades, les formes i les decoracions dels materials (on destaquen els vidrats monocroms i els estampillats) ens apropen a la segona meitat del segle XII i primer terç del segle XIII, dins del període de govern dels almohades a la Península Ibèrica.

2.4. PERDURACIONS DELS ASSENTAMENTS A L'ESPAI RURAL CRISTIÀ

Exceptuant el cas de la Badia de l'Estanyó, que per la seua proximitat a la costa desapareix immediatament amb la conquesta, el segon àmbit abans descrit, tindrà un període d'ocupació més llarg, ja que després de la conquesta cristiana el seu territori continua sent utilitzat pels mateixos pobladors andalusins, com queda testificat als llibres de recaptació d'impostos del Fogatge i del Morabatí. A més a

més, queda testificada la continuïtat de l'ocupació andalusina per un fet important per als nous pobladors cristians de les terres de l'antiga Daniya: és el fet de l'establiment d'un nou lloc de poblament amb l'alqueria del Palmar, que més endavant analitzarem.

Després de la conquesta cristiana, a les terres de Dénia, a banda de la població que vivia dintre de la ciutat després de la conquesta –i que va ser obligada a concentrar-se dins dels murs de l'Albacar del Castell per ordre de Jaume II en 1304–, es van establir dos llocs nous o alqueries, regentades per població cristiana, per ordre de Jaume I abans de la segona revolta mudèjar de 1276 (Torró, 1988-89: 53-57): la pobla d'Olimbroy i El lloc nou del Palmar (Chabás, 1886/87: 282 i 283).

Segons Roc Chabás (1886/87: 283) i Josep Torró (1988-89: 58 i 59), les dues noves alqueries cristianes foren fundacions que fracassaren o que foren abordades.

La pobla d'Olimbroy, creada el 1270, se situava a la zona on estava el *ribat* o oratori andalusí al sud de la drasana, per ser una zona important de pas prop de la costa, i que no perdura massa en el temps perquè no apareix en la relació d'alqueries del llibre del Morabatí del 1399. La del Palmar, creada el 1273, estava situada al pla costaner de la zona nord del terme rural, prou allunyada de la ciutat. Però, contràriament al que pensaven Chabás i Torró, hem de suposar que sí que perdurà, perquè sí que apareix al llibre del Morabatí de 1399.

A principi del segle XIV, amb el rei Jaume II començà a articular-se de nou el territori per tal de millorar la situació de les terres i els seus pobladors, perquè la repoblació no havia tingut massa èxit. Aleshores, va concedir territoris a senyors particulars.

Hi ha un text, extret per Roc Chabás de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, de Jaume II de l'any 1306, d'una concessió a un falconer reial anomenat Pedro Giner, de certes terres en el Palmar de Dénia:

"(...) diez jovadas de tierra en el término de dicho lugar, a saber en el sitio llamado el Palmar en la carretera que se dice de Valencia, como propio, libre y franco alodio (...)" (Chabás, 1887/88: 351 i 352).

Aquestes concessions significaren l'establiment d'una alqueria amb població cristiana a quasi 5 kilòmetres de distància respecte a la vila de Dénia, quan la gent que poblava el nucli urbà era obligada, a principis del segle XIV, a instal·lar-se a l'interior de l'albacar del castell, a causa del petit nombre de pobladors que tenia i a la indefensió davant els andalusins.

Un fet que està directament relacionat amb la importància que els nous pobladors cristians atorgaren a les comunicacions marítimes, com a conseqüència de la preocupació per a defensar la costa per a evitar els contactes marítimes entre musulmans. Aleshores es produí el procés pel qual es dona una absència quasi absoluta de localitats amb població musulmana pròximes a la mar (Barceló *et alii*, 1984: 68-69).

Com hem vist abans, les alqueries del segon àmbit d'ocupació s'articulaven al voltant dels dos camins que conflueixen en un i que des de l'interior del terme articulava les alqueries andalusines fins a la mar: Albardanera, Beniatlà, Benimaquia, Benissadeví, Pinella i segurament també Bisserot (que al final d'aquest punt serà explicada). Però aquests camins permetien als seus habitants accedir fins a la mar, fet que no devia ser massa ben vist tant per les autoritats com pels pocs cristians establerts a Dénia. Aquest degué ser el motiu principal que impulsà el rei Jaume I a crear l'alqueria del Palmar l'any 1273, com a lloc de poblament a 5 km de la ciutat i molt pròxim a la costa litoral. Per tant, el lloc nou del Palmar serví per controlar les comunicacions marítimes i terrestres: per evitar l'accés a la mar i com a punt de control de la població andalusina.

A continuació expose, mitjançant la fotografia aèria del vol americà, com quedaria el terme rural a partir de l'inici del segle XIV, amb la creació de l'alqueria del Palmar (fig. 5).

L'alqueria del Palmar (fig. 5, 13) sí que apareix a la relació extreta de l'Arxiu del Regne de València (ARV) per Joan

Ivars (1992: 179-192) de les alqueries del terme de Dénia que havien de satisfer l'impost del morabatí de 1399. Com ja hem vist amb les alqueries andalusines, l'any 1399 el llibre del Morabatí reflecteix una sèrie d'alqueries de Dénia amb les corresponents quantitats de pobladors. Al Palmar vivien 6 famílies de pobladors cristians que havien de satisfer aquest impost. Suposem que s'hi devien assentar de forma més o menys dispersa i bàsicament devien subsistir gràcies als conreus, per la seua situació en una zona marjalenca, i a la pesca, per la seua ubicació costanera.

"(...) La conquista cristiana del siglo XIII supuso una profunda remodelación territorial, ya que la sociedad colonizadora introdujo sus propios esquemas de organización.

Estas nuevas directrices se plasman sobre todo en la creación de centros de poder, instrumentos de control del territorio, que queda articulado así por esta red de núcleos. Es evidente la interconexión entre el nuevo desarrollo del poblamiento y la reestructuración del sistema de comunicaciones, tanto marítimes como terrestres.

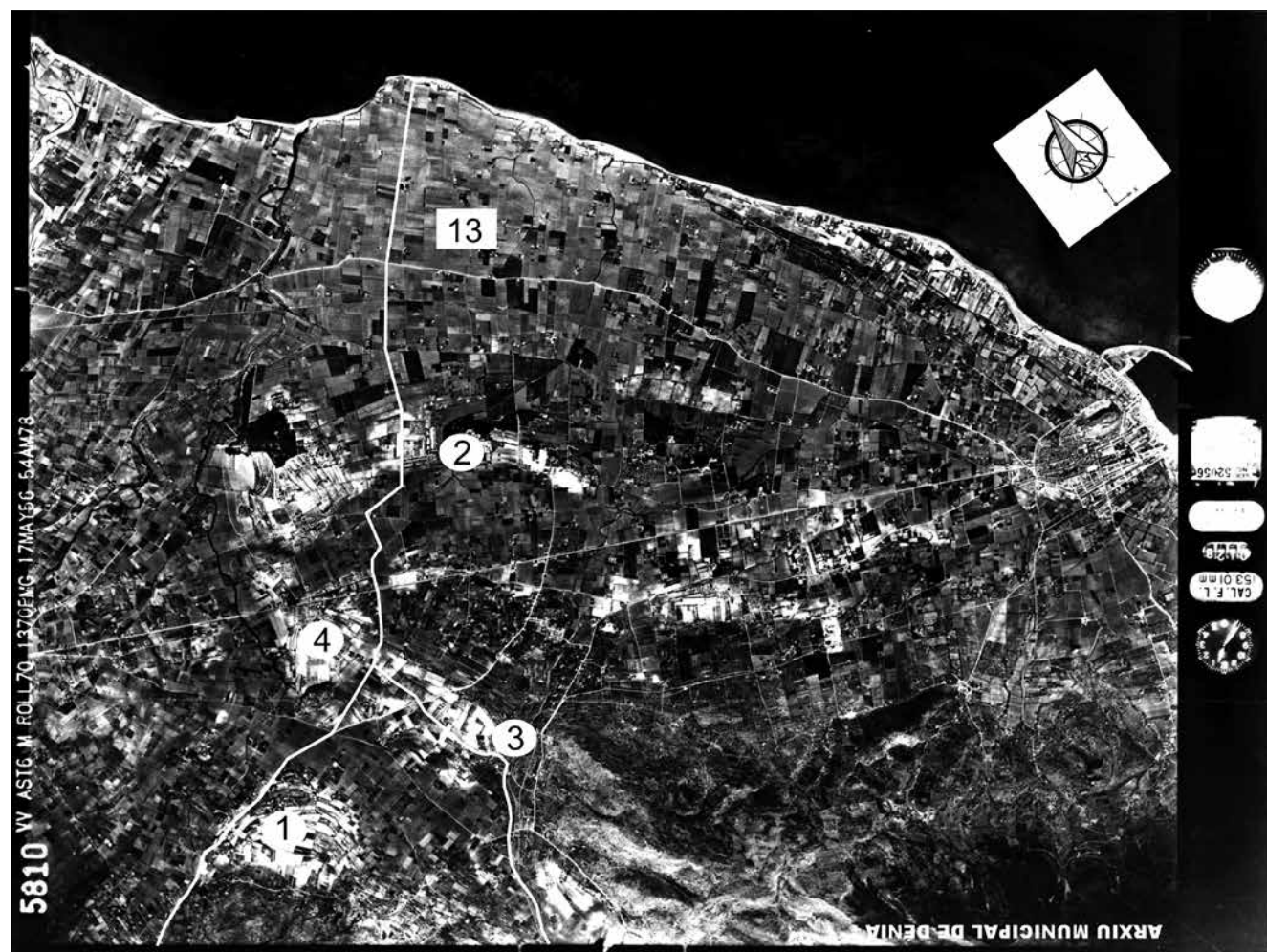

Figura 5. Estudi propi aproximat de l'àmbit rural en el segle XIV, sobre la fotografia aèria en blanc i negre del terme de Dénia i la seua costa, realitzada pel vol americà l'any 1956. Font: Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

Los asentamientos de caracterización urbana (antiguos y nuevos) son objeto de especial atención, dotándolos de equipamientos y legislación que sirvan de estímulo para su desarrollo demográfico y económico (...)” (Barceló *et alii*, 1984:78).

En l’actualitat, a causa del procés d’urbanització que es va iniciar en l’últim terç del segle XX i que ha continuat durant els primers anys del segle XXI, fins a arribar a l’actual crisi del sector, res no ens ha quedat de les restes materials d’aquest llogaret medieval, que des de finals del segle XIII i com a mínim durant tot el segle XIV, va existir en aquestes terres costaneres del nord de l’actual comarca de la Marina Alta.

A banda d’aquests llocs de població cristiana, apareixerà seguint les fonts documentals medievals una nova alqueria denominada Bisserot (fig. 7, 12), que també se situa sobre un tossalet de terra blanquinosa. És una zona de cultiu tradicional de secà: vinya, ametler, olivera, figuera i garrofer. Amb nivells freàtics molt superficials i abundants punts de captació d’aigua, dels que destaquem en l’actualitat:

- Un alcavó de forma quadrada, excavat a la roca calcària. S’hi accedeix a través d’una petita galeria coberta per una volta.
- Diverses basses per al reg, per a emmagatzemar aigua, de formes rectangulars, a excepció d’una molt més gran i de forma més irregular.
- Una sénia ovalada similar a les identificades en les estructures del període de govern almohade a Medina Daniya, molt reformada en la seua part superior.
- Diversos pous de planta circular.
- Caves subterrànies i canalitzacions d’aigua, que uneixen l’aigua sobrant dels pous amb les basses i la distribueixen pels bancals que han de ser irrigats.

Segons l’especialista Ana Labarta, el seu origen podria ser el nom àrab de persona *Byzar*, afegint-li el pejoratiu/augmentatiu *-ot* (Ivars, 1995: 147). A pesar de ser un topònim d’origen àrab, no hi ha gaire notícies sobre aquesta alqueria en l’època medieval. No apareix anomenada en el recull de poblacions del “término general” de Dénia després de la conquesta cristiana (Chabás, 1972, vol. II: 22). Tampoc no apareix en la llista d’alqueries del morabatí de 1399 (Ivars, 1992: 179), encara que apareix una alqueria ratllada, amb 5 famílies de moros, que podria ser aquesta.

La notícia més antiga és del segle XV i és arreplegada del Padró de Terres de l’Arxiu Municipal de Dénia per Joan Ivars. Diu el següent: “una alqueria appellada Miralfandec franca afronta ab alqueria de Biserot e ab camí... dita antigament la alqueria de en Valls...” (Ivars, 1995: 147). És just a la zona on es troba avui la partida Bisserot.

En l’actualitat, el conjunt de l’Alqueria del Bisserot està format per diverses cases, disposades en angle, i amb tècniques constructives que ens remetent al segle XV i XVI. Són un total de cinc cases independents amb la seua pròpia explotació agrícola de grandària mitjana que al seu dia estaven comunicades (Gisbert, 2001-2005: fitxa III-139).

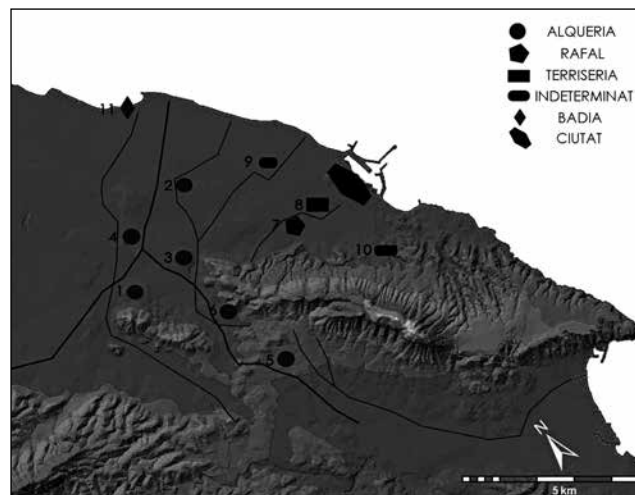

Figura 6. Mapa de l’àmbit rural de Daniya en els segles XII i XIII, amb la ubicació espacial i els tipus d’assentaments andalusins documentats.

Segons les referències documentals, podria ser l’alqueria de Ferrando o la de Gasent, que estan en aquesta zona (Ivars, 1995: 147). Pense que és molt complicat documentar aquesta alqueria perquè la zona està molt transformada per la mà de l’home i no hi ha massa notícies escrites sobre aquest assentament en època medieval.

Però, la toponímia i la rica i gran quantitat de construccions d’aigua documentades em fan dubtar sobre el seu origen, ja que els seus pobladors foren possiblement andalusins. Per ser una zona relativament allunyada de la costa, després l’habitaren moriscs fins a la seua expulsió en 1609.

3. CONCLUSIONS

Les conclusions que es poden aportar després d’aquest estudi són modestes i parcials, no mai definitives, perquè en arqueologia mai no hi ha res totalment resolt. Per tant, les conclusions, resulten ser una primera aproximació al poblament rural andalusí de Daniya.

Aquest treball ha intentat establir la xarxa d’alqueries i rafals de l’espai rural costaner més proper a Daniya-Dénia. Gràcies a les actuacions del Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia i als estudis de documentació escrita medieval, s’han documentat 11 llocs –Albardanera, Beniatlà, Benimaquia, Benissadeví, Pinella, Santa Paula, Santa Llúcia, L’Estanyó, Pont Sec, Alqueria Ferrando i Madrigueres– amb indicis de formar part de la xarxa d’assentaments medievals andalusins (fig. 6).

L’origen de les alqueries queda establert fins a nous descobriments gràcies a les restes ceràmiques que hi ha allotjades al Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia i que, llevat d’algun fragment que pot ser del segle XI, tenen el seu origen en el segle XII durant el període de govern almohade. Aquesta hipòtesi ve reforçada pels estudis de Rafael Azuar,

que ens parlen d'un inici de les alqueries andalusines a les terres de l'actual País Valencià, a la fi del segle x i en la primeria del segle xi. La pressió fiscal sufocant del poder de la Taifa fa que els camperols empobrits abandonen les terres de conreu i tornen a la ciutat. Les terres de conreu de les antigues alqueries no tornen a ser utilitzades fins al segle xii, quan el poder almohade afluixe eixa pressió fiscal sobre els camperols i aquests tornen al camp a cultivar les terres dels comerciants enriquits, per trobar millors condicions de subsistència que a la ciutat. Per tant, el desenvolupament més important de les alqueries de l'espai rural serà a principis del segle xiii (Azuar, 1995: 219; i 2000: 478-489).

A partir d'ara els investigadors de la zona estudiada han de tenir en compte que hi ha una certa continuïtat en el poblament de l'espai rural. L'anàlisi realitzada de les fonts documentals d'època medieval cristiana ens parla d'aquestes alqueries i rafals andalusins, que continuen estant habitats per camperols que practiquen la religió musulmana durant l'època medieval cristiana. Fins i tot, en alguns casos com el de l'Alqueria de Pinella, s'ha documentat que perduraran conreant les terres d'aquesta alqueria fins que es pose en marxa el Decret de l'Expulsió dels Moriscs a partir de l'any 1609, ja en el segle xvii.

Gràcies a aquest estudi també es pot parlar de les possibilitats d'una organització i estructuració del poblament des d'un centre andalusí organitzador per part dels governants que viuen al *hisn* o a la medina Daniya.

Les alqueries segueixen un patró d'assentament, que es repeteix en totes i es perpetua en el temps. Totes s'organitzen al voltant dels tossals de terra blanquinosa de tipus tap del període Miocé. Són espais que tenen abundant aigua en nivells freàtics superficials i on molt prop sempre passa algun regatxol o barranc. Afirmar que l'aigua és un recurs molt important per al món andalusí és tan evident com ho és per al nostre món actual. Els tossalets sobre els quals es funden les alqueries són terres de secà molt fresques, també aptes per al cultiu, i allunyades de la medina. Per tant, les àmplies possibilitats d'obtenir aigua dolça a la zona degueren convèncer els musulmans que es van instal·lar en aquest espai rural, que aquestes terres eren les més aptes per a desenvolupar la vida al medi rural. Si hi afegim que establir-se al voltant dels tossalets els conferia bona visió i els permetia un domini del pla costaner circumdant, trobem una combinació quasi perfecta per al desenvolupament de la vida medieval a l'espai rural costaner.

Cada alqueria devia ser l'encarregada de l'explotació de les seues terres i dels seus recursos circumdants. Possiblement formaren part de les propietats que posseïen els habitants de les alqueries, però és una afirmació molt difícil de contrastar. Hi ha estudis que arriben a ubicar-les en un mapa de poblament. Ací sembla una labor força complicada (Cortés *et alii*, 1981: 263-264).

En descobrir que les diferents alqueries –petits nuclis de població– estaven ben organitzats i estructurats per les causes abans esmentades, destacà el fet que hi havia dos camins que articulaven els assentaments: el Camí del Bisserot-Ca-

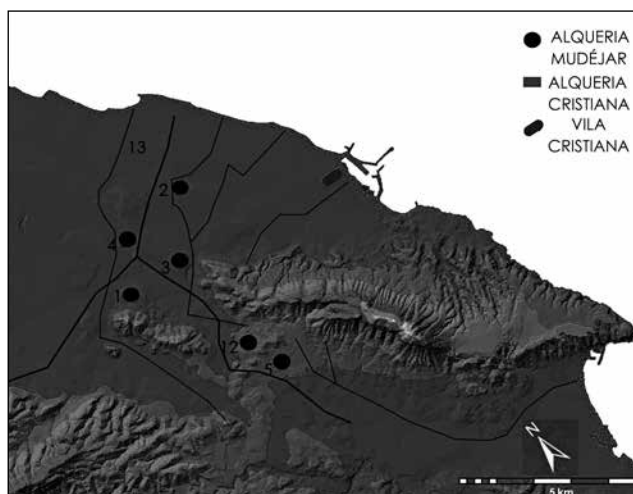

Figura 7. Mapa de l'àmbit rural en el segle xiv, amb la ubicació espacial i les alqueries andalusines que perduren –Albardanera, Beniatlà, Benimaquia, Benissadeví, Bisserot i Pinella– i la nova alqueria de fundació cristiana al litoral: el Palmar.

mí Reial i el Camí d'Alcalalí a la mar. Les dues vies de comunicació s'ajuntaven al camí de l'Assagador del Palmar i comunicaven totes les alqueries andalusines amb la mar.

Per tant, la mar oferia àmplies possibilitats als andalusins, que podem imaginar, però que pràcticament desconeixem. La mar devia facilitar amplis recursos i, per això, adquireix sentit que molt prop d'on acabava l'Assagador del Palmar hi haja restes de materials ceràmics andalusins en una duna de la Badia de l'Estanyó. Possiblement ens trobem davant d'un lloc estacional idoni per a la pesca o un lloc de transformació dels productes de la mar. I, tal vegada, igual que hi havia diverses alqueries, també podria haver-hi diversos punts de pesca costanera i transformació de productes de la mar, just prop de l'arribada de l'Assagador del Palmar a la mar, per la costa litoral de Daniya.

A partir de la conquesta, per evitar aquesta facilitat per a accedir fins a la mar dels habitants de les alqueries mudèjars, el rei Jaume I creà una nova alqueria de població cristiana a la fi del segle xiii: l'alqueria del Palmar (fig. 7, 13). Una alqueria que un segle després continuava sent habitada per 6 famílies de cristians, i de la qual set segles després no queda res més que:

- El topònim que dona nom a aquesta partida del terme municipal de la ciutat de Dénia.
- El nom de l'Assagador ja esmentat.
- El nom de l'actual urbanització o zona residencial, la qual possiblement guarda alguna resta de l'antiga alqueria cristiana al seu subsòl (fig. 7).

Per tant, amb la conquesta, els assentaments documentats prop de la ciutat, degueren desaparèixer per la seua proximitat i desús, i quedaren només en funcionament en mans dels mudèjars els assentaments més allunyats, que perduraran fins a l'expulsió dels moriscs.

4. MATERIALS ARQUEOLÒGICS ANDALUSINS

El conjunt de materials arqueològics documentats pertanyen a l'alqueria andalusina de Benimaquia. És el resultat d'un seguit de prospeccions arqueològiques que va realitzar el Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia. La parcel·la durant la prospecció es va dividir en vuit quadres. Són ma-

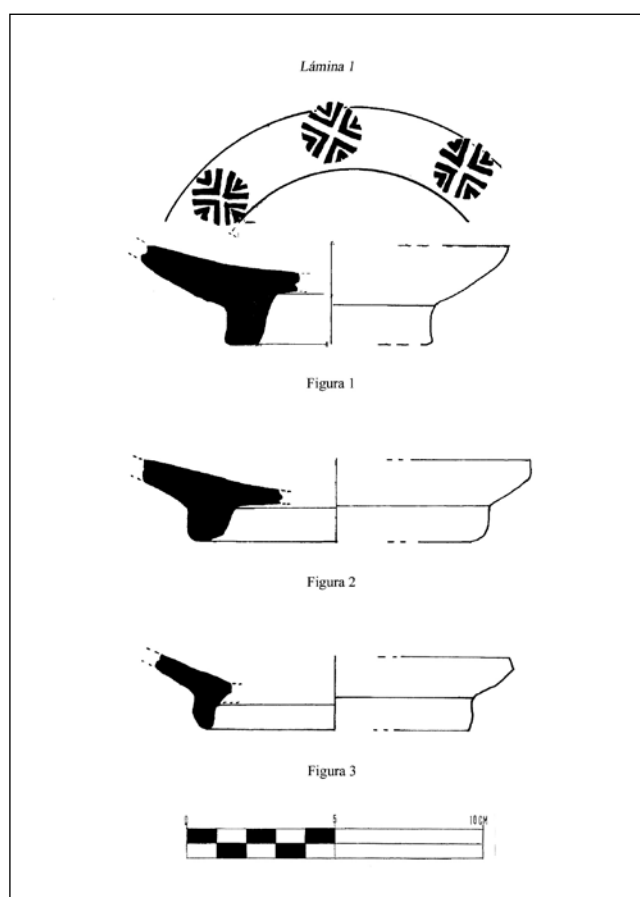
terials molt desgastats i fragmentats, segurament a causa de l'erosió i a les tasques de conreu de la parcel·la. A continuació, de tot el conjunt, exposaré els materials més interessants en quatre grans grups:

A) *Materials de construcció*: abunden les restes de teules amb més de 250 fragments. També hi ha restes d'enlluïts i de morters.

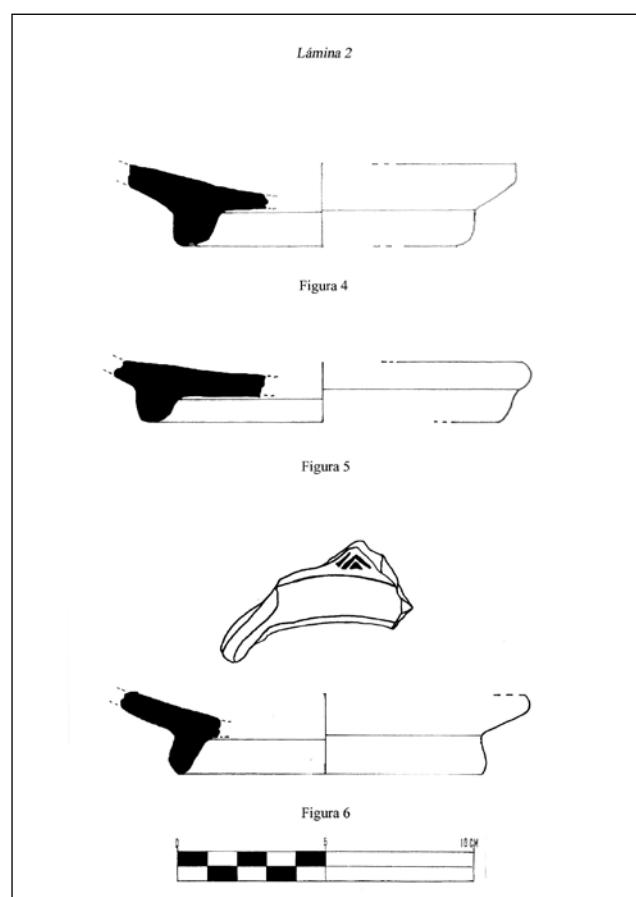
COMPTABILITAT I PES DELS MATERIALS ANDALUSINS	M.CONTRUCCIÓ I TEULA Nº FRAG; (PES)	C.COMUNA I PINTADA Nº FRAG; (PES)	C.FINA I VIDRIADA Nº FRAG; (PES)	TOTAL Nº FRAG; (PES)
Q1	18; (446 g)	312; (2781 g)	54; (355 g)	384; (3582 g)
Q2	32; (972 g)	450; (3857 g)	60; (344 g)	542; (5173 g)
Q3	66; (2565g)	385; (3900 g)	68; (440 g)	519; (6905 g)
Q4	53; (1580 g)	458; (3678 g)	36; (198 g)	547; (5456 g)
Q5	43; (1405 g)	212; (2980 g)	45; (314 g)	300; (4699 g)
Q6	18; (857 g)	147; (1710 g)	23; (172 g)	188; (2739 g)
Q7	23; (535 g)	287; (2760 g)	57; (300 g)	367; (3595g)
Q7BIS	14; (281 g)	193; (1500 g)	32; (195 g)	239; (1976 g)

Nº total de fragments:	3086 u
Pes total aproximat	34.125 g

Figura 8. Taula comptabilitat dels materials arqueològics andalusins.

Làmina I. Materials procedents de l'alqueria de Benimaquia.

Làmina II. Materials procedents de l'alqueria de Benimaquia.

- B) *Ceràmica comuna i pintada*: ceràmiques d'ús prou comú i que no solen aparèixer decorades, excepte algunes pintades amb traços en manganès o decorades amb bandes plàstiques o impreses. Les formes són les pròpies del segle XII: cadaf, trípode, fornell, cre-sol, caduf, gerra, orsa, tenalla, cassola i olla.
- C) *Ceràmica fina i vidrada*: ceràmiques d'alta qualitat i de més complexa elaboració, que solen acompanyar el servei de taula andalusí. Exceptuant algun fragment d'*ataifor* decorat amb tècnica alcafol, més propi del segle XI, la resta de materials s'enquadren cronològicament entre la segona meitat del segle XII i la primera del XIII. Les decoracions vidrades són: tècnica alcafol; estampillat amb tècnica alcafol; califals en verd i manganès; monocroms en verd, turquesa, blanc i melat; corda-seca parcial; esgrafiats, i, per acabar, els més comuns són els estampillats a rodeta. Les formes també són les típiques del període almohade: gerreta, fiola, *ataifor* i rentamans.
- D) *Altres*: ceràmiques no medievals, vidres, ossos, barres de forn i cavallets de terrisser, etc. (fig. 8; làm. I; làm. II).

NOTA

1. He d'agrair a la catedràtica d'Arqueologia de la Universitat d'Alacant, Sónia Gutiérrez Lloret, el seu gran interès i dedicació com a tutora del Màster Oficial en Arqueologia Professional y Gestió Integral de Patrimoni, i la seua guia i insistència en la publicació d'aquest article. Vull agrair, també, al director del Museu Arqueològic de la Ciutat de Dénia, Josep A. Gisbert Santonja, el fet de motivar-me a investigar sobre aquesta temàtica i obrir-me les portes del Museu. Per acabar, vull agrair al meu amic, l'historiador de l'art i gestor cultural, Jaume Sau Moncho, la seua constant ajuda i consell, sense la qual aquest article no haguera eixit mai a la llum. A més a més, aquest treball ha sigut premiat pel Servei de Política Lingüística (SPL) de la Universitat d'Alacant, amb una ajuda econòmica per a l'elaboració de Treballs de Fi de Màster en valencià.

BIBLIOGRAFIA

- AZUAR RUIZ, R. (1995). Una década de Arqueología Medieval en el País Valenciano. *Jornades d'Arqueologia*. València.
- AZUAR RUIZ, R. (2000). Ciudades y territorio en el Sharq al-Andalus. *Ciudad y territorio en al-Andalus*. Granada.
- BARCELÓ TORRES, C. (1983). *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*. València.
- BARCELÓ TORRES, C.; DOMINGO PÉREZ, C.; TEIXIDOR DE OTTO, M.ª J. (1984). El papel de las ciudades en la configuración del Reino de Valencia. *Cuadernos de Geografía*. València.
- BAYDAL SALA, V. (2006-2008). El naixement de l'impost del morabatí al Regne de València 1265-1266). *Anales de la Universidad de Alicante. Revista de Historia Medieval*, 15.
- BOLUFER MARQUÉS, J. (1987). Aproximación al poblamiento islámico de los términos municipales de Xàbia y Benitatxell (Marina Alta, Alacant). *II Congreso de Arqueología Medieval Española. Tomo II: comunicaciones*. Madrid.
- CASTELLÓ MARÍ, J. S. (1995). *Memòria de l'excavació realitzada en la Partida Casa Blanca, nº 38*. La Xara, Dénia. Signatura: 95-22.
- CHABÁS LLORENS, R. (dir) (1886/87). *El Archivo. Revista Literaria Semanal. Tomo Primero*. Dénia.
- CHABÁS LLORENS, R. (dir) (1887/88). *El Archivo. Revista de Ciencias Históricas. Tomo Segundo*. Dénia.
- CHABÁS LLORENS, R. (1972). *Historia de la Ciudad de Denia. Vol. I y II (Tercera edición, facsímil de la segunda edición, prologada y anotada por F. Figueras Pacheco)*. Alacant.
- CHABÁS LLORENS, R. (1983). *Bosquejo Histórico de Denia. (Autoresumen de su "Historia de Denia" impresa en 1874)*. Alacant.
- CORTÉS, J.; FURIÓ, A.; GUICHARD, P.; PONS, V. (1981). Les alqueries de la Ribera: assaig d'identificació i localització. *Economia Agrària i Història Local. I Asamblea d'Història de la Ribera*.
- COSTA MAS, J. (1977). *El Marquesat de Dénia. Estudio Geográfico*. Departaments de Geografia de València i Alacant. València.
- COSTA, P.; BALLESTER, T.; GARCIA, P. (2009). *Pedreguer, memòria d'un poble*. Pedreguer.
- Direcció General de Patrimoni Cultural. *Servici de Patrimoni Arquitectònic i Mediambiental*. Llistat de BIC's i BRL's.
- Direcció General de Patrimoni Cultural: *Fitxa Jaciments Arqueològics*.
- FERRANDO I FRANCÉS, A. (1979). *El Llibre del Repartiment*. València.
- FORNES PÉREZ-COSTA, LL. (2010). "Els Orígens" al *Llibre de Festes de Jesús Pobre. 2010*. Jesús Pobre.
- GISBERT SANTONJA, J. A.; BURGUERA SANMATEU, V.; BOLUFER MARQUÉS, J. (1992). *La ceràmica de Daniya -Dénia. Alfares y ajuares domésticos de los siglos XII-XIII*. València.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (1993). *Benimaquia*. Fitxa d'inventari de jaciments arqueològics de la Direcció General de Patrimoni de la Conselleria de Cultura de la Generalitat Valenciana.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (2000). *Ceràmica Califal de Dénia*. Universitat d'Alacant.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (2001-2005). *Catàleg del Patrimoni Cultural de la Ciutat i Terme Municipal de Dénia. Volum III, Catàleg Integral del Patrimoni Cultural de la Ciutat i Terme Municipal de Dénia. Jaciments Arqueològics*. Dénia.
- GISBERT SANTONJA, J. A. (2001-2005). *Catàleg Integral del Patrimoni Cultural de la Ciutat i Terme Municipal de Dénia. Béns Immobles*. Dénia.

- GISBERT SANTONJA, J. A. (2007). "La Marina Alta en la Edad Media. Siglos XIII-XIV. De la topografía de los espacios urbanos a los ámbitos domésticos del medio rural". *Canelobre*, 52. Alacant.
- GUICHARD, P. (1982). L'època musulmana, factor de continuïtat o discontinuïtat en la història valenciana. *Debats*, 1. València.
- GUICHARD, P. (1987). *Estudios sobre Historia Medieval*. València.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (1996). *La cora de Tudmir. De la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*. Casa de Velázquez.
- IVARS CERVERA, J. (1992). El fogatge de 1381 i el Morabatí de 1403 de Dénia i Xàbia. *Actes del III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*: 179-192. Alacant.
- IVARS CERVERA, J. (1995). *Els noms de lloc i de persona de Dénia*. Dénia.
- IVARS CERVERA, J. (2007). *La Marina Alta, segons l'informe Fabián y Fuero (1791)*. Dénia.
- IVARS I PÉREZ, J. (1986). L'estructura territorial musulmana en la Marina Alta. *Actes del I Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Alacant.
- IVARS I PEREZ, J. (1988). L'Ermita de Santa Paula, de Dénia. *XÀBIGA. Revista del Museu de Xàbia*, 4. Xàbia.
- JAUME I (1982). *Crònica o Llibre dels Feits*. A cura de Ferran Soldevila. Barcelona.
- LOPEZ ELUM, P. (1972). *El impuesto del morabatí, sus bases económicas y sus aplicaciones demográficas. Datos para su estudio (S.XIII-XVIII)*. Tesis Doctoral. Universitat de València. Facultat de Filosofia y Letras. València.
- MARTÍNEZ IBÁÑEZ, E.; FONT NAVARRO, A. (2001). Ondara: canvis després de l'expulsió dels moriscos (II). *Aguaits. Revista d'investigació i assaig*, 18. Pedreguer.
- MAS LLORENS, M. A. (1993). *Atlas de la Marina Alta*. Alacant.
- RETAMERO SERRALVO, F. (2006). La formalización del poder en las monedas de los Muluk de Dénia (siglo V H/XI d.C.). *Al-Qantara (AQ) XXVII 2. Revista de Estudios Árabes*. Madrid.
- RUBIERA MATA, M. J. (1984). Rafals y raales; ravals y arrabales; reals y reales. *Sharq Al-Andalus: Estudios mudejares y moriscos*, 1. Alacant.
- RUBIERA MATA, M. J. (1985). *La Taifa de Dénia*. Alacant.
- SANCHIS Y SIVERA, J. (1922). *Nomenclator Geográfico-Estadístico de los Pueblos de la Diócesis de Valencia con los nombres de los que existen o han existido, notas históricas y estadísticas, relación de castillos, pobladores, objetos de arte notables, restos arqueológicos, festividades, conventos, etc.* València.
- TOMÁS BOTELLA, B. (2013). *El condado de Dénia en tiempos de Alfonso el Viejo. Rentas y poder señorial*. València.
- TORRÓ ABAD, J. (1988-89). El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304). *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 7. Alacant.
- TORRÓ ABAD, J. (1990). *Poblament i espai rural. Transformacions històriques*. València.

CARTOGRAFIA

Cadastr de 1924, que es podria classificar com un primer cadastre, base sobre el qual es crea el posterior de 1956, més exacte. Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

Mapa Nacional Topogràfic Parcel·lari. Terme Municipal de Dénia. 1956. Institut Geogràfic Cadastral. Arxiu Municipal de Dénia (AMD).

Mapa Geològic d'Espanya. 1973 Institut Geològic i Miner d'Espanya. Escala 1:50.000 Full 796: Gandia. <http://www.igme.es/internet/cartografia/cartografia/magna50.asp>

Mapa Geològic d'Espanya. 1973. Institut Geològic i Miner d'Espanya. Escala 1:50.000 Full 822: Benissa. <http://www.igme.es/internet/cartografia/cartografia/magna50.asp>

Cartografia Militar d'Espanya. 1998. Servei Geogràfic de l'Exèrcit. Escala 1:50.000 Full 796: Gandia.

Cartografia Militar d'Espanya. 1998. Servei Geogràfic de l'Exèrcit. Escala 1:50.000 Full 822: Benissa.

FOTOGRAFIA AÈRIA

Fotos aèries de Dénia i la seua costa i part del terme. Maig de 1956. Vol americà. Fotos b/n de 24 x 26 cm. Arxiu Municipal de Dénia (AMD).